

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ
з навчальної дисципліни «Порівняльне правознавство»
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти

081 Право (правозастосування)

за темою «Правосвідомість і правова культура в правових системах світу»

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Погрібний І.М.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Волошенюк О.В.**
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС **Наджафлі Емін Муса огли.**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **Передерій О.С.**
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Невзоров І.Л.**

План лекції

1. Західна та східна традиції права, їх вплив на формування правосвідомості та правової культури.
2. Правовий менталітет: поняття, структура, чинники, що визначають його особливості в різних правових системах світу.
3. Юридичні аспекти мультикультуралізму.

Рекомендована література:

Основна

1. Бойко І.С., Бабін Б.В. Порівняльне правознавство : навч. посіб. О. : Фенікс, 2011. 152 с.
2. Жаровська І.М., Канцір В.С. Юридична компаративістика: навч. посіб. Львів: Вид-во ЛКА, 2015. 195 с.
3. Порівняльне правознавство / за заг. ред. О. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с.
4. Порівняльне правознавство: Навч. Посібник / О.О. Погрібний, І.М. Погрібний, О.В. Волошенюк та ін. / За заг. ред... д-ра юрид. наук, проф., чл.-кор. АпрН України О.Н. Ярмиша. Х., 2006. 296 с.
5. Порівняльне правознавство : хрестоматія для юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів : навч. посіб. / уклад.: О.В. Петришин, О.В. Зінченко, Д.В. Лук'янов. Харків : Право. 2016. 1024 с.

Додаткова:

1. Варга Ч. Правові традиції? У пошуках правових сімей і культур. К.: Логос, 2012. 24 с.
2. Волошенюк О.В. Переваги і недоліки політики мультикультуралізму.

Форум Права. 2019. № 3 (56). С.6–12.

3. Губанов О.О. Правова доктрина як джерело права в межах романогерманської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї: порівняльна характеристика. *Право і суспільство*. 2015. № 6. С. 9-14.

4. Лобода Ю.П. Правова традиція українського народу (феномен та об'єкт загальнотеоретичного дискурсу). Л.: Світ, 2009. 280 с.

5. Лук'янов Д.В. Релігійні правові системи в сучасному світі. Х. : Право, 2015. 352 с.

6. Основні правові системи світу: навчальний посібник /В.Д. Гапотій, О.Л. Жильцов, Г.І. Воржевітіна. Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2019. 279 с.

7. Петришин О. В. Правова карта сучасного світу : навч. посіб. для студентів-магістрів юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / О. В. Петришин, О. В. Зінченко. Харків : Право, 2018. 508 с.

8. Піх Ю. А. Співвідношення світського та релігійного в іудейському праві. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія: «Юридичні науки»*. 2017. №5. С. 41-46.

9. Піх Ю. А. Характерні риси сучасних релігійних правових систем. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 4. С. 75-77.

10. Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 620 с.

11. Правові системи сучасності : навч. посіб. / за ред. Ю. С. Шемшученка. К. : Юрид. думка, 2012. 492 с.

12. Сучасні проблеми порівняльного правознавства : зб. наук. праць / за ред. Ю.С. Шемшученка, Я.В. Лазура; упор.: О.В. Кресін, М.В. Савчин. Ужгород – Київ : Вид-во «Говерла», 2015. 218 с.

Текст лекції

1. Західна та східна традиції права, їх вплив на формування правосвідомості та правової культури

Порівняльно-правове дослідження правових систем світу буде неповним, якщо не розглянути особливості правосвідомості і правової культури в різних типах правових систем, які комплексно поєднуються у категорії «традиція права».

Традиція як область культурних очевидностей, які передаються від покоління до покоління, здатна забезпечувати існування усталених форм інтерсуб'єктивної інтеграції, орієнтацію індивіда в просторі його “життєвого світу”. Традиція – це трансляція культурної визначеності “життєвого світу” – усталених порядків, правил поведінки, звичок, звичаїв тощо. Традиція формується не лише завдяки здатності до збереження того, що ми знаходимо у визначеності свого власного “життєвого досвіду”, а й вимагає узгодження та прийняття з боку окремого існування. Відтворення, сприйняття традиції відбувається завжди на рівні конкретної екзистенційно-фактичної ситуації. Традиція буде дієвою лише тоді, коли вона відповідає часу, конкретній екзистенційній ситуації, вона є постійним відтворення того, що вже пройшло випробування часом, все те, що має всі права на універсальну трансситуативну значимість, оскільки в традиції зберігається екзистенційний зміст, який є інтерсуб'єктивно конституюючою культурною визначеністю.

Для європейського права прикладом такої традиційності є рецепція римського права. Як вказує сучасний дослідник історії європейського права Є. Аннерс, “вплив традицій римського права позначився не тільки в положеннях майнового права, але і в самих методах створення нових положень. Провідна роль правознавства з XII до XIX століття у правовому житті континентальної Європи є плодом традицій видатних римських юристів. Це були Дигести, а саме відображений в *Corpus Juris Civilis* і опрацьований результат римського правознавства, який став важливим джерелом середньовічного відродження римського права. Середньовічні правознавці вважали себе носіями традицій Юліана і Павла, Панініана та Ульпіана. Так чинили і їх послідовники аж до XIX століття”.

Важко переоцінити значення римського права для подальшого розвитку європейського права. Це пояснюється тим, що “в майбутньому формування загальноєвропейського права як наслідку сучасної європейської інтеграції римське право зіграє важливу роль основи прагнення до більшої правової однорідності. В такому випадку ми можемо новий випадок його вимушеного сприйняття, який нагадує той, коли римське право в трактуванні і обробці консулаторів поширилось в Німеччині, Франції, Італії”.

Отже, традиція фокусує в собі багатство соціального досвіду, вона виражає здатність людини до абстрактного, понятійного мислення і мовного спілкування, завдяки яким досягається можливість більш повного спілкування і концентрації досвіду, а також можливості включення в нього позитивних інновацій. Трансльований традицією зміст можна розглядати як

цілісно-функціональну єдність нормативно-смыслового та ціннісного рівня.

Виходячи з того, що право є елементом цивілізації, маємо з'ясувати особливості традицій права, що існують в Європі. При цьому варто враховувати поділ загальноєвропейської цивілізації на «Східну» та «Західну» гілки (локальні) цивілізації, основою якого є розмежування двох типів історичного, соціального і культурного розвитку. При цьому треба уточнити, що, коли йдеться про «Захід» та «Схід» Європи, то мається на увазі поділ не за географічними критеріями, а провадиться умовне розділення її на частини з врахуванням відмінностей у світоглядних засадах буття, особливостей культури, організації суспільства — загалом з врахуванням усього того, що складає у сукупності поняття «цивілізація».

До цього треба додати, що багато хто головним фактором, що визначає приналежність до певної цивілізації, вважає релігію. При такому розумінні європейській системі «Схід — Захід» відповідає поділ християнської Церкви на Східну та Західну, пов'язаний з межею, що виникла між частинами Римської імперії, трансформувались з часом у розрізнення Європейських Східної та Західної цивілізацій. Із врахуванням цієї тези деякі науковці, наприклад, С. Хантінгтон, провадять головну «лінію поділу» у Європі таким чином, що поділяють на дві частини Україну та Білорусію, відокремлюючи православних українців та білорусів від католиків. Ця позиція була критично оцінена в літературі, а замість класифікаційної ознаки «релігійності» було запропоновано враховувати інший критерій («універсальну, загальну визначальну ознаку, властиву всім цивілізаціям») — визнання кожним індивідом, що входить до складу цивілізації, дихотомії «ми» та «вони», «ми ось такі, а вони інші», «свої» та «чужі» (І. Орлова). На нашу думку, такий підхід є нічим іншим, як спробою іншими словами назвати той самий цивілізаційно-релігійний критерій, оскільки в основі поділу цивілізацій знов-таки маємо відмінності світогляду.

Характерні риси східного типу цивілізаційного розвитку:

- 1) переважання колективних, общинних, державних інтересів над індивідуальними;
- 2) значне одержавлення економічного життя, слабкість і нерозвиненість інституту приватної власності;
- 3) схильність до деспотичного типу влади;
- 4) зрівняльна соціальна етика;
- 5) етико-нормативна функція релігії, внаслідок чого релігійні норми фактично набувають характеру джерела права.

Для Західного типу цивілізації властиві:

- 1) розвинений інститут приватної та корпоративної власності, що відіграє вирішальну роль в економічному житті суспільства;
- 2) соціально-політичний плюралізм, що знаходить вираження у поділу функцій різних гілок влади, наданню ваги самоуправлінню тощо;
- 3) релігія, яка має характер абсолютної самоцінності або у всякому разі тяжіє до такого її розуміння.

Отже, для Західної традиції права властивими є:

- 1) відносно чітка межа між правовими та іншими інституціями. Хоча політика і мораль можуть визначати закон, але вони не трактуються як сам закон;
- 2) управління правовими інституціями доручається спеціальному корпусу людей, які для цього спеціально дістають юридичну освіту;
- 3) юридична думка впливає на правові інститути: вона аналізує і систематизує право, виступаючи як фактор, за допомогою якого можна створювати інші правові категорії;
- 4) право сприймається у суспільстві як узгоджене ціле, єдина сформована система;
- 5) закон сприймається як цілісна система, «організм», який розвивається через покоління;
- 6) життєздатність правової системи ґрунтується на впевненості

суспільства в довговічному характері права;

7) розвиток права свідчить, що воно не просто продовжується, а має історію;

8) історичність права пов'язана з усвідомленням його переваги над політичною владою;

9) впевненість у історичності права пов'язана з вірою у його верховенство над політичною владою. Вважається, що закон, у всякому разі у деяких відношеннях, стоїть вище за політику і сам накладає зобов'язання на державу. Це виглядає зовні також як впевненість у можливості існування громадянського суспільства та правової держави;

10) всередині одного суспільства існують і змагаються різні юрисдикції, що робить переваги закону необхідними і можливими (Г. Берман).

Східна традиція європейського права має такі характерні риси:

1) обмеженість світоглядного підґрунтя права, як правило, християнським вченням в його православній інтерпретації;

2) схильність до трактування права як позитивного закону, зміст якого зумовлений не стільки природними приписами, скільки потребами суспільства, котрі краще знає держава, що втілює їх в законодавчих встановленнях;

3) організація і проведення законотворчих, кодифікаційних, дослідницьких та ін. робіт в галузі права за «ініціативою зверху»;

4) обмеженість творчого пошуку, і як результат — втрата авторитету і значення юриспруденції;

5) тенденція до обмеження приватноправового регулювання, прагнення забезпечити максимально можливі контроль і втручання держави у відносини приватних осіб. В результаті приватне право виявляється «розбавленим» публічно-правовими нормами і нерідко трактується як «господарське» або ж ще якесь того ж роду;

6) нечітке розмежування між правовими інститутами, з одного боку, і державними інституціями іншого типу (наприклад, адміністративними, управлінськими установами), — з другого;

7) відсутність теоретично обґрунтованої і визнаної офіційно концепції наступництва права в межах однієї держави або цивілізації. Внаслідок цього таке явище, як рецепція права відбувається в латентних формах, має обмежений і непослідовний характер;

8) акцентування уваги, головним чином, не на правах, а на обов'язках учасників цивільно-правових відносин.

Отже, стосовно Європи «Західна традиція» права — це ті правові цінності, категорії і інститути, які іманентно властиві західноєвропейській локальній цивілізації, ґрунтуються на світогляді, культурі і ментальності Західного світу, що веде родовід від Грецької та Римської Античності.

Під «Східною європейською традицією права» маємо на увазі закономірний процес формування і розвитку права у народів, груп, етносів, що належать до східноєвропейської цивілізації; тих, які входили в так зване «Візантійське співтовариство націй» або зараз є спадкоємцями «Духу Візантії», вираженому у догматах православної гілки християнства.

2. Правовий менталітет: поняття, структура, чинники, що визначають його особливості в різних правових системах світу

Правовий менталітет (лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) - це історично сформована специфічна система світоглядних уявлень, оцінок і реагувань на об'єкти державно-правової дійсності, що є найбільш типовими й стійкими для певної соціальної або національно-етнічної спільноти.

Будучи закоріненим у латинське слово *mens*, прикметник *mentalis* народився у XIV ст. у мові середньовічної схоластики. Іменник *mentality*

виник тільки через 300 років у Англії, він – плід англійської філософії XVIII ст. Але там він так і залишився філософським терміном, а у Франції ввійшов у повсякденну лексику. Наукову розробку самого терміну «ментальність» і його залучення в широкий науковий обіг вважають досягненням представників французької наукової школи «Анали». Ментальність як колективну свідомість розглядали К.Леві-Строс, як колективне несвідоме – К. Юнг, Дж. Кембел, К. Керенї, Е. Нойман. М. Хайдегер розглядав ментальність як співвідношення позараціонального, З. Фрейд твердив, що життя індивіда не пояснює його ментальні форми, а М. Фуко вважав ментальність тим, що визначає досвід і поведінку особистості.

Філософський підхід до тлумачення поняття ментальності (менталітету) виокремлює особливості інтелектуальних процесів і утворень певного народу або певної особистості. За змістом ментальність – стійка сукупність (система) певних змістово-тематичних орієнтацій і логічно-символічних засобів мислення (понять, образів, ідей), що виражає спосіб світосприйняття, характер картини світу. Своєрідна ментальність властива різним епохам, типам культури, етносам, категоріям людей, окремим суб'єктам.

Досліджували явище ментальності й російські історики, культурологи, психологи, філософи: А. Гуревич, Г. Гачев, М. Барга, Ю. Безсмертний, Л. Пушкарьов, М. Холодна, В. Дубов та інші. Зокрема, А. Гуревич говорить про суспільну свідомість і розглядає ментальність як наявність у людей того чи іншого суспільства певного спільного розумового інструментарію, психологічного оснащення, яке дає можливість по-своєму усвідомлювати світ і самих себе.

Майже всі класики української культури у своїх працях торкалися проблем ментальності під різними кутами зору: М. Грушевський, М. Костомаров (проблема генези української ментальності); Д. Чижевський (теоретико-методологічні засади функціонування ментальності); П. Куліш, Т.

Шевченко (осмислення національної ментальності засобами художньої творчості); Г. Сковорода, П. Юркевич (ментальність як прояв «божественної» сутності людини); В. Липинський, І. Франко (вплив ментальності на політичне життя суспільства).

Тобто, культурологи розглядають ментальність нації, менталітет як специфічний спосіб сприйняття і роз'яснення нацією свого внутрішнього світу й зовнішніх обставин; вироблення під впливом багатовікових культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних та інших чинників. Ментальність нації виступає як цілісне духовне утворення, як «дух народу», що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Ментальність нації зберігає код нації. Ментальність нації проявляється в національному характері, самосвідомості етносу, різних компонентах його культури. Цей генетичний код народу допомагає зрозуміти закономірності розвитку культури, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття ідентичності, що визначає політичну, правову, побутову поведінку.

Натомість з погляду політології менталітет означає певний рівень індивідуальної та суспільної свідомості, а також пов'язаний із нею спектр життєвих позицій, культури і моделей поведінки, які претендують на незалежність від офіційно визначених ідеологічних установок і політичних орієнтацій. Політичний менталітет – це сукупність і специфічна структура, склад різних психічних властивостей, якостей, особливостей та проявів, що використовуються головним чином для позначення оригінального способу мислення, складу розуму або навіть розумонастроїв. Менталітет містить змістовно-ідентифікаційне навантаження політико-ідеологічного спрямування. Свого часу в суспільствознавство поняття «менталітет» ввели представники історико-психологічних і культурно-антропологічних напрямів Л. Леві-Брюль, Л. Февр, М. Блок та інші. Поняття «менталітет політичний» використовується для характеристики в узагальненому вигляді властивостей та особливостей соціальної та політичної психології людей, конкретно

політичної свідомості та самосвідомості.

На відміну від ідеології ментальність – це не форма мислення або оціночне поняття, через які середовище впливає на особу (чи групу) і спонукає її до дії, а ставлення, яке ця особа діяльнісно проявляє, спосіб поведінки, що від неї очікують. Тож, загалом ментальність – це призма, через яку людина дивиться на світ і себе в ньому. Ментальність притаманна кожній людині незалежно від етнічної належності, соціального стану, мови тощо. Ми ще в дитинстві засвоюємо ментальність народу, коли слухаємо колискові пісні, пізнаємо побут, опановуємо мову, тоді ж і закорінюємо в себе загальні настанови національної культури і її варіації, що виникають під впливом особливостей культурного середовища.

Іншими словами ментальність пронизує глибинні психічні рівні, вона залягає у підсвідомих глибинах людської психіки. Тому ментальні настанови видаються людям чимось апріорним, і не виникає питання, чому ми мислимо або діємо так, а не інакше. Психологи розуміють менталітет як напрям думок, сукупність розумових навиків і духовних настанов, які притаманні окремому індивіду або суспільній групі. Ментальність (лат. *mens* – розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад) – поняття для визначення рівнів мислення, що не обмежується сферою усвідомленого. Це властивий певній епосі, культурі, цивілізації, спільності загальний розумовий інструмент, яким індивіди володіють, користуються у неусвідомленій формі.

Ментальність формується та функціонує відносно повільно і на рівні підсвідомості. Вона є надбанням не тільки інтелектуальної еліти зокрема, а й суспільства загалом, виступаючи при цьому масово-індивідуалістичною характеристикою свідомості соціуму.

З позиції соціологічного підходу менталітет – це сформована система елементів духовного життя і світосприйняття, яка зумовлює відповідні стереотипи поведінки, діяльності, способи життя різноманітних соціальних спільнот (групи, індивідів), що включає сукупність ціннісних, символічних,

свідомих чи підсвідомих відчуттів, уявлень, настроїв, поглядів, світобачення, які визначають здатність спільнот та індивідів сприймати чи діяти відповідним чином. Менталітет – соціокультурний феномен, пов'язаний з історією розвитку соціальних спільнот різних типів, у тому числі етнічних. До менталітету належать звички, традиції, інтуїтивне, підсвідоме, що існують на рівні несвідомих психологічних процесів. Менталітет зумовлений соціологічними, історичними, географічними, ідеологічними та іншими чинниками, що впливають на формування культури та соціальної психології спільноти, її взаємовідносинами з іншими групами, культурами.

Дослідник М. Юрій у своїй праці «Етногенез та менталітет українського народу» визначає менталітет не як особливий національний логос і не апіорну систему цінностей, а певний соціально-психічний стан суб'єкта етносу, нації, народності, громадян, що втілює в собі (не в пам'яті народу, а в його підсвідомості) результати тривалого й детального впливу етнічних, природно-географічних і соціально-економічних умов проживання суб'єкта менталітету

Історично складаючись, формуючись і виробляючись, менталітет упродовж історичного відрізка є сукупністю соціально-психологічних властивостей і ознак, сумою детермінуючих поведінкових реакцій, які є певною цілісністю, що проявляються у всіх сферах життєдіяльності.

Загалом менталітет – це записаний у матеріальних основах психіки певний поведінковий код, що детермінує стійкий соціально-психічний стан суб'єкта (людини, нації, народу) та органічна цілісність соціально-психічних характеристик, притаманна саме цьому народові, громадянам, яка зумовлює саме таку, а не іншу реакцію суб'єкта менталітету на зміни навколишніх умов, вважає М. Юрій.

Як бачимо, поняття «менталітет», «ментальність» завжди були у полі зору українських і зарубіжних дослідників. Нехай інколи навіть під іншими термінами «самосвідомість народу», «національна ідея» тощо. Всі ці типи

визначень з огляду гуманітарних наук певним чином доповнюють один одного, викликають дискусійні моменти, сприяють подальшому розглядові цього суперечливого та складного феномену.

Теорію правового менталітету сьогодні тільки починають формувати і досліджувати. В межах загальної теорії правової культури відсутня концепція національного правового менталітету.

Початком формування української правової ментальності дослідники вважають часи Київської Русі. Саме в цей період чітко виокремлюються особливості й ознаки правової ментальності.

Українська правова ментальність є надзвичайно складним, поліаспектним, неоднозначним, суперечливим, але водночас оригінальним, самобутнім соціально-правовим феноменом.

Історико-культурологічний підхід розглядає правовий менталітет у сукупності умов правового порядку – як певну незмінну, абсолютну здатність життя конкретного суспільства, яке якісно відрізняє його від будь-якого іншого суспільства.

У працях П. Музиченка, О.Овчинникова, Р. Байніязова, Ю. Оборотова знаходимо визначення поняття правового менталітету. Зокрема, О. Овчинников трактує правовий менталітет як історично сформовану матрицю типізацій юридично значущої поведінки і правових оцінок, що визначають правове мислення. Ю. Оборотов визначає правовий менталітет як глибинний рівень правосвідомості народу і окремої особистості, що включає свідоме та неусвідомлене сприйняття права. Ю. Горьковенко, А. Мордовцев розглядали правовий менталітет як систему «наскрізних» архетипів і уявлень, знань, навиків та установок, які у різних соціумах, етнокультурних спільнотах, типах цивілізацій і соціальних груп мають власний зміст, по-різному поєднуються, але завжди лежать в основі сприйняття суб'єктом (суспільством або соціальною групою) національної правової системи, політичних інститутів, сутності і значення власних інтересів, прав та свобод,

і тому визначають поведінку (реакції) індивіда, соціальних та професійних груп, державних органів і посадових осіб.

Л.М. Бойко вважає, що правовий менталітет – це феномен, закладений у глибинному рівні правосвідомості у вигляді стійких правових уявлень, архетипів, звичок, реакцій певної етнокультурної спільноти, які в цілому й визначають усталений образ правової реальності.

Повільні темпи становлення у вітчизняній юриспруденції теорії правового менталітету пов'язані, передусім, із домінуючою у нашому суспільстві парадигмою нормативно-позитивістського праворозуміння, відповідно до якого право розглядають як систему загальнообов'язкових норм, встановлених і санкціонованих державою, а не як регулятивну форму прояву національної культури, ціннісний продукт саморозвитку нації, етносу, закономірний наслідок їх буття. Правовий менталітет має практичну цінність для національної само ідентифікації та виокремлення правової сфери духовного світу індивіда, народу, нації.

Національний правовий менталітет співвідноситься зі суміжними поняттями правової свідомості та правової культури. Ці три поняття споріднені змістовно, є явищами свідомості, належать до сфери ідеального і в юридичній практиці вживаються як синонімічні, принаймні, в одному смислового контексті. Проте є суттєві внутрішні відмінності між цими словосполученнями, які, власне, і визначають специфіку правового менталітету як відносно самостійного культурно-правового феномена і вимагають окремого дослідження.

Отже, менталітет - це своєрідний «генетичний код» або дух народу, що пронизує всі сфери життєдіяльності людей. Він проявляється в національному характері, в типових способах поведінки. На його основі виникає відчуття ідентичності, поділ людей на своїх та чужих. Водночас це призма, через яку людина дивиться на світ та на своє місце у ньому.

Структурні елементи: - правові уявлення; - правові стереотипи; -

ціннісні орієнтації; - правові установки. Рівні - свідомий та несвідомий (підсвідомий).

Менталітет формується під впливом культурно-історичних, геополітичних, природно-кліматичних, релігійних факторів.

Свій менталітет притаманний цивілізаціям, історичним типам суспільства (аграрне, промислове, постіндустріальне), народам, етносам. Його можна простежити через прислів'я, міфи, казки, звичаї, традиції тощо.

Характерними рисами менталітету можуть бути: - індивідуалізм - колективізм; - порядок - розвиток; - ідеалізм - матеріалізм; - націоналізм - космополітизм; - патерналізм влади - незалежність від влади; - свобода - рівність; - інертність - ініціативність.

3. Юридичні аспекти мультикультуралізму

Багатоманітність і співіснування культур є визначальною рисою сучасності. На зміну мононаціональним державам в процесі історичного розвитку прийшли держави, які населені багатьма різними народностями, зі своїм укладом життя, своєю релігією, звичаями, культурою.

Можна виділити п'ять варіантів реакції держави й суспільства на культурне різноманіття.

1) Ізоляціонізм - спроби не допустити виникнення культурного різноманіття, позбавивши представників інших культур права в'їзду в країну й проживання в ній (Японія, Уганда, Австралія до 1970-х р., деякі мусульманські країни). Політика «Австралія для білих» була реалізована першим актом австралійського парламенту - Законом про імміграцію 1901 року. Метою імміграційної політики австралійської влади було збереження переважно англо-кельтського складу населення. В'їзд у країну на постійне проживання ретельно контролювався, щоб забезпечити приналежність її жителів до білої раси й британської культури. Перевага віддавалася

британцям, на другому місці були уродженці Північної Європи. В'їзд жителів південноєвропейських країн вважався менш бажаним, а азіати й інші представники небілих рас розглядалися як абсолютно небажані мігранти.

2) Апартеїд - заборона на асиміляцію, розподіл громадян на категорії з різними й нерівними правами й обов'язками. Приклад такого режиму - Південноафриканська республіка в період правління білої меншості.

3) Асиміляторство - культурний вплив на іммігрантів і корінні народи з метою прищепити їм пануючу культуру (США - «плавильний тигель»; Австралія - асиміляція аборигенів ; сучасна Франція)

4) М'який мультикультуралізм - Необхідно відкрити двері для всіх, хто хоче стати членом суспільства, а ступінь асиміляції повинна визначатися бажанням і здатністю кожного окремого індивіда. Головне завдання - знайти спосіб, що дозволяє прихильникам різних цінностей співіснувати безконфліктно.

5) Твердий мультикультуралізм - суспільство повинне вживати активних заходів для забезпечення меншостям як повноцінної участі в житті суспільства, так і максимальних можливостей для збереження своєї ідентичності й традицій.

Розвинені країни з моменту закінчення Другої світової війни пережили послідовно три «ідентифікаційних хвилі», тобто три періоди, коли різні групи вимагали, у більш-менш конфліктній формі, визнання їхніх культурних особливостей.

Перша із цих хвиль – етнічне відродження (*ethnic revival*), або підйом етнонаціоналізму. Вона тривала з кінця 1950-х до кінця 1970-х років і часто осмислювалася в термінах деколонізації. Нею були охоплені Канада (Квебек), США (рух афроамериканців, індіанців і латиноамериканців), Західна Європа (рух басків, каталонців, бретонців, шотландців, фламандців).

Друга «ідентифікаційна хвиля» - 1980-і роки, коли після другої нафтової кризи вибухнула криза економічна, і охопила переважно

іммігрантське населення. Трудова імміграція, яка спочатку була тимчасова й складалася фактично повністю із чоловіків, поступилася місцем сімейній міграції на постійне місце проживання.

Нарешті, третя «ідентифікаційна хвиля» нахлинула в 1990-2000 роки. Її суть складається у вимогах з боку національних і релігійних меншостей визнання ідентичності й відмінностей, які не підлягають стиранню. На початку 90-х р. США та Канада зіткнулись з феноменом реактивного мультикультуралізму. Його носії – етнічні та культурні меншини. Якщо раніше їх члени прагнули до злиття з більшістю, то тепер вони наполягають на особистій інакості. Якщо до кінця 70-х р. XX ст. іммігранти з Азії та Латинської Америки активно входили в процес асиміляції, то з середини 80-х р. вони енергійно й навіть агресивно підкреслюють свою культурну несхожість з більшістю населення. Так виникли етнокультурні корпорації італійців, китайців тощо, які найчастіше набували рис добровільних гетто.

Мультикультуралізм можна розглядати у двох основних аспектах:

1) як морально-психологічна вимога терпимого, толерантного ставлення до представників різних рас, національностей, релігій, політкоректність (заборона висловлювань, які принижують гідність, можуть нанести психологічну травму представникам різних соціальних груп);

Поняття «толерантність» походить від виразу tolerance. У Західній Європі під час війн між католиками й протестантами так іменували стерту до нерозрізненості з обох боків монету, так що було незрозуміло, ким вона випущена та який її номінал, але оскільки вона була виготовлена зі срібла, то годилась і католикам, і протестантам, для дрібних розрахунків.

Виділяють пасивну толерантність (байдужість до представників іншої культури) та активну (зацікавленість, повага, інтерес до обрядів, цінностей, стилю життя інших народів).

У Декларації принципів толерантності, яка була затверджена на Генеральній конференції ЮНЕСКО 16 листопада 1995 року, толерантність

означає повагу, сприйняття та розуміння широкого розмаїття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості. Формуванню толерантності сприяють знання, відкритість, спілкування та свобода думки, совісті та переконань.

2) як політика держави, спрямована на мирне співіснування різних груп населення, які бажають зберегти свою ідентичність (США, Канада, Австралія, Швеція).

Виокремлюють три форми практичної політики, що враховують культурне розмаїття суспільства: мультикультурна освіта, автономія, мультинація.

Мультикультурна освіта має містити в собі три основні елементи: навчання, виховання та інформаційно-просвітянську діяльність. Мультикультурне навчання має на меті дати суму знань, умінь, навичок, які висвітлюють полікультурність суспільства, в просторі якого живе індивід. Історія народів, етнополітика, міжкультурні комунікації, культурологія, етнічна психологія, мовознавство – ось далеко не повний перелік дисциплін, які мають бути у навчальних планах, програмах полікультурних спільнот. Виховання повинно сформувати уявлення про людину як істоту, яка має цінність незалежно від расових, національних чи релігійних особливостей, поважливе ставлення до представників інших культур. Інформаційно-просвітянська діяльність повинна давати об'єктивну інформацію про етнічний та релігійний склад суспільства, про звичаї та обряди кожного народу.

Автономія може бути адміністративно-територіальна та культурно-національна.

Культурна (культурно-національна) автономія – це надання певній етнічній спільноті певної самостійності в питаннях організації освіти, інформаційних форм культурного життя (право створення національних шкіл, бібліотек, театрів тощо). Культурна автономія будується на

екстериторіальній основі. Вона поширюється на всіх представників певної національності. Така автономія реалізується через такі організаційні форми, як національні культурні центри, національні громадські ради, асоціації, земляцтва.

Ідея мультинації, що розроблялася з XIX століття Карлом Реннером і Отто Бауером, ґрунтується на двох ідеях: відділення нації від Держави й перегляд принципу права на самовизначення. Якщо раніше говорили переважно про право націй на самовизначення, то сьогодні мова йде про право індивіда на самовизначення. Тобто людина має сама вирішити - бажає вона влитися в громадянське суспільство й не виділятися з нього, або бажає зберегти особливості свого походження й своєї віри (у поведінці, в одязі тощо).

Юридичні засоби політики мультикультуралізму:

1) мовна політика: надання мові статусу офіційної, освіта на рідній мові. В Індії визнається мовне розмаїття через надання хінді статусу офіційної мови поряд з англійською, а також надання офіційності півтора десятку інших мов в окремих штатах. У школах викладання здійснюється трьома мовами: хінді, англійською та офіційною мовою штату.

В Європі проживає понад 20 млн. мусульман, і ця цифра постійно зростає. В європейських країнах вважають, що якщо мусульманам надати можливість отримати освіту на власній мові та створити умови для збереження культури, є більше шансів на їх повернення до країни, звідки вони прибули.

2) позитивна дискримінація - квотування робочих місць, що резервуються для членів деяких общин, набір студентів і викладачів з числа меншин. Поліція у багатьох країнах складається з представників різних рас і національностей: вимагається, щоб етнічний та релігійний склад поліції відображав структуру суспільства. Приміром, в США політика квотування призвела до того, що доля адвокатів афроамериканського походження зросла

з 1,2 до 5,1%, а лікарів - з 2 до 5,6%. Але зараз дану політику відмінено, оскільки вона призвела до ворожого ставлення з боку представників інших соціальних груп.

Прикладом успішної політики позитивної дискримінації є Малайзія, яка на 62% складається з малайців, на 30% - з китайців та на 8% - з індійців. Наприкінці 1950-х років, коли Малайзія стала незалежною, рівень життя населення фактично залежав від національної приналежності: багаті китайці та бідні малайці. Малайцям належали лише 10% підприємств та 1,5% капіталу. У 1969 р. було прийнято Нову економічну політику, щоб покінчити з бідністю та надати більше можливостей малайцям. Уряд встановив для малайців квоти у сфері комерційного ліцензування та володіння капіталом, надавав їм пільгові кредити, оренду приміщень, забезпечив навчання.

3) офіційне визнання свят, закріплення їх в законодавстві як вихідних. В Індії статус неробочих днів мають 5 індуїстських, 4 мусульманських, 2 християнських, одне буддистське, одне сікхістське свято.

4) правовий плюралізм - паралельне функціонування відмінних юридичних норм для різних груп населення. Це може стосуватися трудового, сімейного, адміністративного права.

Як приклад можна навести Італію, де склалася ефективна практика взаємодії влади та організаціями, що представляють різні релігії.

Ст.4 Угоди між Італійською державою і Союзом єврейських общин, схваленої законом №101 від 8 березня 1989 р., визнає за євреями право на суботній вихідний та передбачає, що державні чиновники, службовці державних та приватних організацій, військовослужбовці, що належать до іудаїзму, можуть вимагати використовувати суботу як щотижневий вихідний день. Крім того, при складанні графіку вступних або випускних іспитів, навчальні заклади мають враховувати необхідність суботнього вихідного дня для євреїв. Це положення розповсюджується й на рухливі свята, вказані у ст.5 угоди. Їх календар кожного року передається Союзом єврейських общин

до Міністерства внутрішніх справ.

При МВС Італії створено також Раду Ісламу, у 2007 р. для врегулювання відносин між мусульманами та італійським суспільством прийнято декларацію «Статут цінностей».

Мусульманські сім'ї у Німеччині різко критикують загальні для хлопчиків та дівчат заняття фізкультурою у класах спільного навчання.

З початку 2000 р. Федерація ісламських організацій Європи (ФІОЄ) виступила за створення Статуту мусульман Європи як засадничих принципів тлумачення ісламу та основи для інтеграції мусульман у приймаючі суспільства. На Брюссельській нараді (2002) Статут був презентований провідним ісламським інституціям у Європі, а пізніше підписаний мусульманськими організаціями з 28 європейських держав.

У Британії надано дозвіл порушувати норми гуманного забою худоби, щоб м'ясо могло вважатися «кошерним» або «халяль». Захисники прав тварин регулярно протестують проти цього.

Якщо оцінювати ситуацію в нашій державі, то слід сказати, що Україна є також мультинаціональною країною. Хоча, якщо дотримуватися стандартів ЮНЕСКО, відповідно до яких країна, де більше 2/3 населення належать до одного етносу, є мононаціональною, то такою слід визнати і Росію (82% руське населення) і Україну (95% населення складають українці та руські).

В Україні діє Міжвідомча робоча група з питань протидії ксенофобії, міжетнічній і расовій нетерпимості. Основними завданнями цієї групи є: проведення заходів, спрямованих на упередження та припинення спроб розпалювання міжнаціональної ворожнечі та расової нетерпимості; розробка практичних рекомендацій щодо необхідних змін чинного законодавства для державних органів влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій щодо упередження проявів ксенофобії, міжетнічної та расової нетерпимості в суспільстві; проведення експертної оцінки фільмів, аудіо- та

відеозаписів, теле- і радіопрограм, видавничої продукції, друкованих засобів масової інформації, листівок, плакатів, іншої друкованої продукції щодо можливих проявів ксенофобії, міжетнічної та расової нетерпимості, розпалювання міжнаціональної ворожнечі.

За результатами моніторингу Інституту соціології НАН України за 20 жовтня 2010 р. в Україні зберігається досить високий рівень ксенофобії щодо циган і євреїв, знизилася толерантність до росіян.

Негативом є те, що протягом декількох останніх виборчих кампаній національне та мовне питання загострювалося, на цьому політики намагалися заробити свої дивіденди. Фактично можна говорити про загострення відносин між Сходом та Заходом України.